

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА МОМО ОБРАЗИНИНГ ТАЛҚИН ҚИЛИНИШИ

Нарзуллаева Дилфуза Саитовна,

Бухоро муҳандислик-технология институти

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти (PhD)

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек халқ достонларида момо образининг талқин қилиниши ҳақида маълумотлар келтирилган

Калит сўзлар: анимистик ва шомонистик, момо (кампир) образи,

Момо ўзбек мифологиясидаги асосий образлардан бири бўлиб, ўзида қадимги инсонларнинг руҳларга ишонч-эътиқодини, анимистик ва шомонистик тасаввур-тушунчаларини бадиий намоён этади.

Момолар ҳақидаги қарашлар илдизи исломгача шаклланган диний-мифологик тушунчалар, аниқроғи, анимистик ва шомонистик тушунчаларга бориб тақалади. Ўзбеклар орасида момо культига ишончни ўзида ифода этувчи бир қатор маросимлар, ирим-сиримлар ҳозиргача сақланиб келмоқда. Момо култи тушунчаси Ўрта Осиё халқлари мифологиясида “аёл ҳомий руҳ” тимсолини ифода этади. Халқнинг тасаввурича, момолар руҳи аёлларга, уларнинг фаолиятида, шуғулланадиган касб-корларида, табобат, бола туғиш ва уни тарбиялаб-ўстириш ишларида ҳамиша ёру мададкор бўлади. Одатда, қалтис вазиятларда ва мушкул ишларнинг ечимида, бахтсизлик, касаллик юз берган ҳолатларда аёллар момо культига сиғиниб, ундан мадад сўрайдилар. Шу сиғиниш вазияти муайян ташкилий-амалий тадбир кўринишида кечади.

Момо ўзбек мифологиясидаги асосий образлардан бири бўлиб, ўзида қадимги инсонларнинг руҳларга нисбатан ишонч-эътиқодини, анимистик тасаввур-тушунчаларини бадиий намоён этади. Момо култи билан боғлиқ эътиқодий қарашларни ўзида ифода этувчи момо образи халқ асотирларида, афсона ва эртақларида, достонларда алоҳида ўрин тутди. Момо образи ўзбек фольклори намуналарида халқнинг дуалистик қарашлари асосида баъзан ижобий, баъзан салбий характерда гавдалантирилади. Момо култи билан боғлиқ эътиқодий қарашлар мифлардан маросимларга, сўнгра халқ бадиий тафаккурининг сарчашмалари бўлмиш афсона, эртақ ва достонларга кўчганлиги сезилади.

Момо (кампир) образи ўзбек халқ достонларида кўпинча ёвуз қиёфада гавдалантирилиши кузатилади. Бунга “Алпомиш” достонидаги маккор Сурхайл кампир, “Рустамхон” достонидаги хийлагар мастон кампир образларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Айтайлик, “Алпомиш” достонида маккор Сурхайл кампирнинг хийласи туфайли бош қаҳрамон Ҳакимбек етти йиллик бандиликка

гирифтор қилинса, “Рустамхон” достонидаги мастон кампир асар қахрамонлари бошига кўп кулфатларни солади. Рустамнинг онаси Ҳуройимга унинг кундошлари таклифига учиб, тухмат ёғдиради. У Ҳуройимга қаратилган тухмат хатини худди эртақлардаги жодугар янглиғ тилсимли учар ёғоч отда Султонхон хузурига етказиб беради. Хатни ўқиган Султонхон жаҳлга миниб, Ҳуройимни ўлимга буюради. Бу ҳолат достонда шундай келтирилган: “Ёғочдан қилди отни, қоғоздан қилди қанотни, пўлатдан қилди мурватни, энди кампир қилиб турибди ғайратни”¹.

Достонда мастон кампирнинг ёғоч отда учиши мотиви бежиз келтирилмаяпти. Чунки от култи шомонлик билан ҳам боғлиқ бўлиб, туркий шомонлар ҳассаси от рамзини ифодалаган².

Исми Момагул бўлган бу мастон шундай тавсифланади: “Оқтош вилоятинда дафтари мастондан уч юз олтмиш мастон бор эди. Уч юз олтмиш мастоннинг бошлиғини Момагул мастон дер эди. Мазгили шаҳардан ташқари бир ғорда эди. Ғорда ётар эди, хурракни баланд тортар эди, ботмон носвойни тўрт бўлиб отар эди, юриш-туриши одамларга хатар эди, не эр йигитларни икки пулга сотар эди, яхшилиқни уч пулга олмай, қаерда ёмонлик бўлса излаб етар эди. Қандай одам кўрса, бу кампирдан ҳазар қилиб, узоққа кетар эди; ёмонлик излаб борган одамнинг иши шу мастондан битар эди”³.

Салбий персонаж – Момагул мастон тингловчига сажъ кўмагида яна шундай таништирилади: “Момасининг афти-жасадини кўрди, шундай: манглайлари чўтдай, кўзлари ўтдай, жағининг гўшти қочган, ён ёғидан тарлон очган, яхшилиқдан мудом қочган”⁴.

Момагул мастон бир қисим тупроқни олиб, дам солиб, Рустамнинг кўзига отганида, Рустамнинг кўзи ҳеч ерни кўрмай, чиппа битиб, кўр бўлиб қолади.

Достонда мастон кампирнинг тилсим ёғоч учар оти кўмагида Султонхон хузурига етиб бориб, унга тухмат битилган хатни етказиши, хатни ўқиган Султонхон жаҳлга миниб, Ҳуройимни ўлимга буюриши достоннинг тугуни сифатида кўринади.

Мастон ўзини Ҳуройим кўринишига солиб, Рустамни кутиб олади. Рустам мастонни онаси деб ўйлайди. У мастон макрига алданиб, икки кўзидан ажралади. Уни икки тозиси очиқ гўрга яшириб боқади. Очиқ гўрдан Рустамни Қизил дев қутқаради. У мастонни ҳам ўлдиради⁵.

¹ Рустамхон. Алпомиш. Рустамхон. Жаҳон болалар адабиёти кутубхонаси. – Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б.362.

² Манжигеев И.А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. – М.: Наука, 1978. – С.58; Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т.: Фан, 2010. – Б.228.

³ Рустамхон. Алпомиш. Ўша манба.. – Б.356.

⁴ Рустамхон. Алпомиш. Жаҳон болалар адабиёти кутубхонаси. – Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985– Б.356-457.

⁵ Рустамхон. Алпомиш. Ўша манба. – 405-б.

Бу работда Қизил дев деган дев зиндонда эди. Кампир Қизил девнинг зиндонини бориб айланади. Зиндонда ётган Қизил дев унга қарайди. Девнинг кўзига зиндоннинг бошида бир сурхайил гардан, писта даҳан, жуда бир замбар бел сағрили бинойи келинчак кўринади. Дев кўриб: – Жўра, йўлдошинг бўлайин, тортиб ол! – дейди. “Гўзал аёл” индамайди. – Ини-оғайни бўлайин, тортиб ол! – дейди яна дев. Кампир бу сўзга ҳам қулоқ солмайди. – Эса эринг бўлайин, тортиб ол! – дейди тагин дев. Кампир бир арқонни солиб, Қизил девни зиндондан тортиб олади ва унга дейди: – Энди гап шу: менинг бир ўғлим бор, бойлаб, созлаб қўйибман. Шунини ўлдирмасанг, икковимизни ўйнаб-қулдирмас, бу дунёда даврон сурдирмас⁶.

Гап нимадалигини пайқаган дев тўқсон ботмон чўяндан бўлган калтаги билан кампирни қўйиб юборади. Кампир тариқдай тирқираб кетади.

Эрам боғидаги етти оғайни девларнинг бири бўлган бу дев – Қизил дев эди. У мастон кампирни ўлдириб, Рустам билан дўст тутинади ва кейин ўз манзилига жўнаб кетади. Қизил девнинг ёрдами билан Рустамхон ҳам банддан, ҳам мастон кампирдан қутулади.

Достонда мастон кампир тилида қарғиш ҳам ишлатилган. Чунки бу унинг табиатига мос келади:

Ёлғиз ташлаб менга солдинг ўтингни,
Кўкка соғдим билсанг бу оқ сутимни⁷.

Бу қарғишни айёр мастон кампир Рустам кўзига Хуройим бўлиб кўринганда айтади.

“Мирза Эдиге ботир” достонида парининг болани тўққиз йўлнинг бирлашган ерида бойнинг қўлига осмондан ташлаб юбориши, бой эса болани бир кампирга топшириб, ўзи жаҳонгашталиққа юз буриши, Нурадиннинг отасини излаб келганда бир кампирга учраб, унинг бошига тушган муаммони ечиши, достон охирида кампир тақдири билан алоқадор бўлган Нурадиннинг баҳсли масалани адолатли ҳал қилиши эпизоди берилган⁸.

“Жорхун мастон” достонида⁹ Гўрўғли шажараси вакилларининг сафарга отланиши, сафарга ёвуз руҳларга (мастонларга) дуч келиб, улар билан курашда бемисл қахрамонликлар намоиш этиши, бир муддат тутқунликка гирифтор бўлиши, яъни рамзий ўликлик ҳолатига тушиши, сўнгра яна ҳомий кучлар кўмагида тутқунликдан қутилиши акс эттирилган. Д.Ўраева фикрича, ушбу достонда шу

⁶ Рустамхон. Алпомиш. Ўша манба. – Б.425.

⁷ Рустамхон. Алпомиш. Ўша манба. – Б.422.

⁸ БахадYROVA С. “Китаби дедем Қорқит”, “Қоблан”, “Едиге” ҳам ҳозирги адабият ҳаққинда ойлари. – Нокис: “Қарақалпақстан”, 1992. – Б.52.

⁹ Жорхун мастон. // Нурали. Достонлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. – Т.: Ф. Ғулом нашриёти, 1989. – Б.105.

холоатлар структурал жихатдан шомонлик маросим билан айнан бир хил уйғунликда тасвирланган¹⁰.

Достонда Жархун мастон Ғани деган муллаваччани тош кўринишига айлантириб, ўзи унинг кўринишига кириб олади. У бошлиқ қирқ мастон эса ғозлар қиёфасига эврилади. Нурали билан ғозлар ва гўзал қизлар кўринишига эврилган мастонлар ўртасида жанг кечади. Нурали гўзал қизлар қиёфасидаги мастонларни танитай, улар қўлидан тилсимланган сувни ичиб, эс-хушидан айрилиб, бандиликка учрайди. Буни отаси Авазхон тушида кўриб, Соқи синчи билан Нуралини қутқаради.

Қизиғи шундаки, достонда Жорхун мастон Семурғ кўринишига ҳам киради.

Умуман айтганда, момолар образи ўзбек халқ эпик жанрларида муҳим ўрин эгаллайди ва ўзига хос бадий вазифаларда талқин қилиб келинади. Момо култи билан боғлиқ эътиқодий қарашларни ўзида ифода этувчи момо образи достонларида алоҳида ўрин тутайди. Халқнинг дуалистик қарашлари асосида момо образи ўзбек фольклори намуналарида турлича бадий талқин қилинганлиги кузатилади. Момо култи билан боғлиқ эътиқодий қарашлар мифлардан маросимларга, сўнгра халқ бадий тафаккурининг сарчашмалари бўлмиш афсона, эртақ ва достонларга кўчганлиги сезилади. Бу қарашларнинг барчаси фольклор намуналарида муайян бадий образ ва эпик мотив даражасида ўз аксини топганлиги эътиборлидир.

¹⁰ Ўраева Д. “Жорхун Мастон” достонида архаик эпос ва маросим уйғунлиги // Қодир бахши абадияти. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Қарши: Қарши ДУ, 2012. – Б.47-50.